

ҚОРАҚАЛПОҒИСТОНДА ЯШОВЧИ ТУРКМАНЛАР СЎЗЛАШУВ НУТҚИДА ҚАРИНДОШЛИК АТАМАЛАРИ

Куртчаев Алтыбай

Бердақ номидаги Қорақалпоқ давлат университети

Туркман тили ва адабиёти кафедраси ассистенти

АННОТАЦИЯ

Мақолада Қорақалпоғистон минтақасида истиқомат қиладиган туркманларнинг умумий сўзлашув услуби таҳлилга тортилади. Унда қариндошлик лексикаси ўзига хослиги, истеъмол доираси ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: қариндошлик, огулжака, гыз, эже, огул, дэде, эне, ана.

АННОТАЦИЯ

В статье анализируется общий стиль речи туркмен, проживающих в Каракалпакстане. Это говорит об уникальности родственной лексики, сфере потребления.

Ключевые слова: родство, огуляка, девушка, бабушка, сон, папа, бабуля.

ABSTRACT

The article analyzes the general speech style of Turkmen living in the Karakalpakstan region. It talks about the uniqueness of the kinship lexicon, the scope of consumption.

Key words: kinship, oguljaka, girl, grandmother, son, father, granny.

КИРИШ

Қариндошлик атамалар бутун инсоният жамиятининг асрлар давомида ривожланишининг турли босқичларида пайдо бўлган ва кенг тарқалган. Уларнинг асосий гуруҳининг пайдо бўлиши туркий тилларнинг ҳали турли туркумларга бўлинмаган вақтига тегишли бўлиб ҳисобланади. Бу ҳолатни ҳозирги вақтда самарали қўлланиб келаётган кўп сонли қариндошлик атамаларнинг ўзи тўлиқ тасдиқлайди. Атамаларнинг айримлари узок давр давомида шакли ва мазмуни жиҳатдан ҳар хил бўлиб ўзгарган. Уларнинг баъзилари қариндошликни англатиши жиҳатдан кўп маъноли бўлса, баъзиларида эса бу ҳолат сақланмаган. Бир тилнинг луғат таркибида эски лексик элементларни кўпроқ сақлаб қолган қариндошлик атамаларни учратиш мумкин. Қариндошлик атамалар, асосан, инсонга ҳаётий қўйиладиган индивидуал хусусиятга эга шахсий исмлар каби эмас, улар ҳаёти давомида инсонга ҳомийлик муносабати бўйича бериладиган умумий хусусиятдаги от сўзлар бўлиб ҳисобланади. Шу боис ҳам бу сўзлар ҳаёт босқичлари бўйича

авлодма-авлод (огулжака>ата//баба, гыз>эже>эне//мама, ул>эке>ата//буўа, гыз>ана>кемпир ана) такрорланиб туради. Бу жараённинг такрорланиб туриши негизи бир уруғга қарашли бўлган ички ва ташқи, уруғ, қавм ва ҳ. яқин ва узоқ қариндошликнинг пайдо бўлиб, ривожланишига олиб келган. Кундаликли турмушда бу соҳага оид қўлланиладиган сўзлар ўзига хос кенг тушунча, яъни ҳақиқий қариндошликни ва ҳурмат маъносини англатади. Сабаби, ота, ўғил, қиз, ака-ука ва ҳ. тушунчаларгина фақат ҳурмат учун қўйиладиган исмлар эмас, улар тўлиқ, аниқ ва жудаям масъулиятни кўрсатади. Туркман ва қорақалпоқ тилларида қариндошлик атамаларнинг айримлари умумий хусусиятда бўлса, айримлари маъноси жихатдан ўзгармаган. Буни биз қуйидаги қариндошлик атамаларнинг ҳар бирига солиштириб ўтамыз.

Огул//ул (<огур//ур) - ўғил болани ва насл давомийлигида иккинчи авлодни билдиради. *Огул* сўзининг келиб чиқишини Э.В.Севортян турк тилининг диалектларидаги *тохум (дакыл)* маъносида қўлланиладиган *огур* сўзидан чиққан деган фикрни билдиради.¹

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР

Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг биринчи гуруҳининг сўзлашув нутқида бу сўз *огул бала* шаклида, иккинчи ва учинчи гуруҳларнинг сўзлашув нутқида эса *ул бала*, *ер бала* кўринишида қўлланилади. Масалан: *Огул бала диениц гиден ериннен иш битирмән гелмейе. Ул бала болгансоң, бираз еркелеттик.* (Т.Аққ) *Гыз//кыз*-турмушга чиқмаган аёл киши. У ҳам *огул//ул* атамаси каби насл давомийлигида иккинчи авлод бўлиб ҳисобланади. Масалан: *Гыйз оглон болонсоң бираз уялжаңда. Кыз балага ярашмайдыган иш этмән, қызлар.* (Т.М.ш-х)

Қариндошликнинг биринчи босқичига тегишли бўлган сўз биринчи гуруҳдаги туркманларнинг сўзлашув нутқида *дәде* кўринишида қўлланилса, иккинчи ва учинчи гуруҳларнинг сўзлашув нутқида эса *эке*, *ага* сўзлари кўпроқ қўлланилади. Масалан: *Бүгүн базарда Мырадың дәдесини гөрдүм.* (Ш.Мақ)

“Дәде” сўзи Ставрополь туркманларининг сўзлашув нутқида *деде* кўринишида қўлланилади. Аслида, ўғузларга хос бўлган бу атама XI аср ёзма манбаларида², уйғур (*дада*, *тата*)³ ва ўзбек тилларида ҳам (*дада*)⁴ учрайди. *Эне//ана* сўзи Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг биринчи гуруҳининг сўзлашув нутқида “отасининг онасини” англатиб келса, иккинчи ва учинчи

¹ Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. - Москва: «Наука», 1974. - Б.416.

² ҚошғарийМ. Девони луғот-ит түрк. -Тошкент: «Фан». 1965. -Б.239.

³ Русско-уйгурский словарь. - Москва: «Наука», 1955. - Б.387.

⁴ Узбекско-русский словарь. - Москва: «Наука», 1959. —Б. 117.

гуруҳдаги туркманларнинг сўзлашув нутқида эса “ўз онаси” тушунилади. Кўпчилик туркий тилларда бу терминнинг *ана* варианты қўлланилади.⁵

Ана- қарлуқлар ва туркманларда “*эже*” маъносида қўлланилган⁶. Бу сўз Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг биринчи гуруҳининг сўзлашув нутқида қўлланилмайди. Иккинчи ва учинчи гуруҳларнинг сўзлашув нутқида эса айрим ҳолатларда “*эже*” маъносида, шунингдек *ажана* сўзининг таркибида қўлланилади. *Ага* сўзи таҳлил қилинаётган ҳудуддаги туркманларнинг биринчи гуруҳининг сўзлашув нутқида ўзидан катта эркак кишини билдирса, айниқса, учинчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *эке* (*отец*) маъносида қўлланилади. Ўзидан катта эркак киши қариндошликни англатишда биринчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида ўша одамнинг исми кетига *дәде* сўзини қўшиб ҳам қўлланилади. Бу атаманинг негизи *дай ата* (*кәтте ата*) сўзидан пайдо бўлиб, унинг таркибидаги й товушининг тушиб қолиши билан (*дай ата > даата > дада//дәде*) ҳозирги ҳолатига келган. Бу ҳолат она томонидан бўлган қариндошликни англатадиган *тага* (*тай ага*), *дайза* (*дай эзе*) сўзларининг ҳам шу атама билан тилларидаги *домулла//дамылла* сўзи *даие* ва *мулла* компонентларнинг қўшилиб қўлланишидан келиб чикқан сўз бўлиб ҳисобланади.⁷

Гардаъш-бу атама биринчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *агайын-гарындаш* сўзларининг таркибида қўлланилиб, умумий туғишган маъносини англатади, бошқа ҳолатларда қўлланилмайди. Иккинчи айниқса, учинчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *қурдас* тарзида ўзидан кичик аёл кишини, шунингдек аёл-қизларга ҳурматни билдиришда фаол қўлланилади.

Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг биринчи гуруҳи сўзлашув нутқида ўзидан катта аёл кишини англатишда *эжеке* сўзи ҳам қўлланилади. *Эжеке* атамаси шу маъносида туркман адабий тилида, унинг теке, явмут диалектларида қўлланилади. *Эжеке* сўзининг таркибидаги *эке* сўзи катта қариндош аёлни, шунингдек катта ёшдаги аёлларга ҳурматни билдиришда биринчи гуруҳдаги ёши катта инсонларнинг сўзлашув нутқида ҳам учрайди. Бу атаманинг аёл туғишган маъносидаги қўлланилиши туркман тилининг эрсары - (Қўнғирот туманда яшайдиган туркманлар), ата, еррели (Тўрткул тумани) диалектларида ҳам учрайди. Унинг нофаол даражада чуваш (*акка*), тунғус (*эке*) тилларида ҳам учрашишини тюркологлар айтиб ўтган.⁸ *Ини*-атамаси эски ёзма

⁵ Покровская Л. А. Термини родства в тюркских языках. // Историческая развитие лексики тюркских языков. - Москва: АН СССР, 1961. -Б.22.

⁶ ҚошғарийМ. Девону луғат-ит түрк. - Топсент: «Фан», 1963. —Б. 113.

⁷ Исмоилов И. Турки тиллардаги тай ва дайи терминлери хақида. - // Ўзбек тили ва адабиёти. -Тошкент: «Уқитувчи», -1973. -№ 4. Б. 77-79.

⁸ Севортян Э.В. Совда. -Б. 224.

ёдгорликларида, шунингдек қозоқ, қорақалпоқ, уйғур, нўғай, якут ва ҳ. бир қатор туркий тилларда учрайди.

Л.А.Покровская бу атаманинг, айниқса, қипчоқ тилларига ва туркман тилига хос эканлигини айтиб ўтади.⁹

Әр//ер атамаси Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг биринчи гуруҳининг сўзлашув нутқида *әр//ер* варианты билан бирга, *адамсы*, *дәдеси*, учинчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *байы*, *киеўиси* ва ҳ. сўзлари кенг қўлланилади.

Гиев//киеў – аёл кишининг эри. Туркий тилларнинг барчасида қўлланиладиган бу атама Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг биринчи гуруҳининг сўзлашув нутқида *гиеви*, иккинчи ва учинчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *киеў бала* шаклида қўлланилади. *Гелин//келин* ўғилнинг аёли. Бу атама биринчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *гелин*, иккинчи ва учинчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *келин//келиншек//келин бала* кўринишида қўлланилади. *Жезне//жезде* - ўзидан катта қиз опасининг куёви. Бу атама таҳлил қилинаётган ҳудуддаги туркманларнинг иккинчи ва учинчи гуруҳининг сўзлашув нутқида қўлланилиб, биринчи гуруҳининг сўзлашув нутқида қўлланилмайди. Бу ҳолат қорақалпоқлар билан жуда яқин ўтирган туркманларнинг сўзлашув нутқида қорақалпоқ тилининг таъсири натижасида пайдо бўлган. Сабаби қипчоқ тилларида кенг тарқалган бу атама қорақалпоқ ва қозоқ тилларида, унинг говорларида *жездә*¹, *жезде*² тарзда айтилади. У Маҳмуд Қошғарийнинг луғатида *йезне* тарзда учрайди.³

Йеззе//жезде - бу атама қорақалпоқ тилининг таъсири натижасида Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг сўзлашув нутқида ўтган сўз деб ҳисоблаш мумкин. Сабаби у туркман адабий тилида ва унинг марказий диалектларида қўлланилмайди. У Қорақалпоғистонда яшовчи туркманларнинг учинчи гуруҳининг сўзлашув нутқида *жезде* тарзида, биринчи гуруҳнинг сўзлашув нутқида *еззе* шаклида *гелнеже//геллеже* сўзи билан қатор қўлланилади. У эрга теккан ўзидан катта ёшдаги аёл кишиларга ҳурмат маъносида ҳам қўлланилади. Бу атама ҳар хил фонетик вариантларда қозоқ (*жецге*), қирғиз (*жеце*), татар (*жтцга*), бошқирд (*ецга*) тилларида учрайди.¹⁰ Қариндошлик атамаларнинг туркий тилларда қўлланилиши жиҳатдан бирининг фаол, иккинчисининг нофаол бўлиши ёки тилнинг луғат таркибидан чиқиши ҳар бир миллий тилнинг ўзига хос бўлган хусусиятлари бўлиб ҳисобланади.

⁹ Покровская Л.Н. Термины родства в тюркских языках. //Историческое развитие лексики тюркских языков. - Москва: АН СССР, 1961. -Б. 36-37.

¹⁰ Покровская Л.Н. Термины родства в тюркских языках. //Историческое развитие лексики тюркских языков. - Москва: АН СССР, 1961. - Б.36-37.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. *Абаев В. И.* О языковом субстрате. // -В кн.: Доклады и сообщения Института языкознания АН СССР. -1956. №9
2. *Абдуллаев Ф. А.* Фонетика хорезмских говоров. - Ташкент: «Фан», 1967.
3. *Аврорин В.А.* Проблемы изучения функциональной стороны языка. - Ленинград: «Наука», 1975.
4. *Азэрбайчан дилиниц муган групу шивэлэри.* - Баки: 1955
5. *Азымов П.А.* О туркменско-русском двуязычии. // -В кн.: Проблемы двуязычия и многоязычия. - Москва:, «Наука»,1972.
6. *Амансарыев Ж.* Түркмен диалектологиясы. - Ашгабат: “Ылым”, 1971.
7. *Аразкулыев С.* Гарагалпагыстан АССР-ниц Дөртгүл районындакы түркмен геплешиклери. - Ашгабат: “Ылым”,1961.
8. *Артемов В.* Метод структурно-функционального изучения речевой интонации. - Москва: Изд.-во Лит-ры на иностр. яз.,1974.
9. *Ахаллы С.* Махмуд Кашгарының сөзлүги ве түркмен дили. - Ашгабат: “Ылым”, 1958.
10. *Ахунзянов Э. М.* Двуязычие и лексико-семантическая интерференция. - Казань: Казанского университета, 1978.
11. *Ахунзянов Э.М.* О разграничении интерференции и трансференции в условиях языковых контактов. // -В кн.: Вопросы языкознания. - Москва: АН СССР, 1978. № 5.
12. *Баранникова Л.И.* Сутцность интерференции и специфика ее проявления. // -В кн.: Проблемы двуязычия и многоязычия. - Москва: АН СССР, 1972.
13. *Баскаков Н.А.* Введение в изучение тюркских языков. - Изд. 2 -е .Испр. и доп. -Москва: Высш. шк. 1969.
14. *Баскаков А.Н.* О комплексных методах и приемах билингвистического исследования. // - В кн.: Методы билингвистических исследований. - Москва: АН СССР, 1978.